

UDK 811.163.4'344.4(497.16)

Josip HAMM

CRNOGORSKO T, D + JAT > Ć, Đ*

O tome se nejednom pisalo (Belić, Stevanović, Ivić, Pešikan, Vuković i drugi koji su se bavili crnogorskim dijalektima), pa će se nekomu možda činiti da su to *repetita*, no kako i *repetita* u nauci mogu *placere*, možda neće biti na odmet da se u tom pitanju čuje i moje mišljenje.

Mislim da ovdje imamo posla s problematikom koja je donekle – ali samo donekle – nalik na onu koja predstavlja odnos zapadnoslavenskoga *kv*, *gv* prema istočnoslavenskom i južnoslavenskom *cv*, *zv* (samo, razumije se, s drugim predznacima, u drugim kvadrantima i s drugim rezultatima). Kod *kv*, *gv* radilo se o okluzivima velarnoga niza s prijelaznim *v* (*u*) iza sebe, koje je inače dobro poznato iz tvorbe riječi u sufiksaloj sekvenciji i derivaciji *-ski* > *-stvo* (s redukcijom *k* > *t* + (*u*) –o, odnosno *-sk-i* > **-st-u-o*, gdje su terminom „zapadnoslavenski“ obuhvaćeni i naši zapadni, npr. čakavski, govori sa svojom *fse*, *tfoj*, *sfoj*, *l'uctfo* i sl.). Težište je na zapadu bilo na okluzivu, s odgovarajućim redukcijama ili punim oblicima u drugom dijelu (ispor. P. *kf'jat* : *gv'jazda*).

Kod istočnih Slavena i njihovih ogranaka, tako i kod nas kod štokavaca, **u* > *v* je morfolologizacijom ojačalo, težište je na nj preneseno te je, dosljedno, do redukcija dolazilo ne u drugom nego u prvom dijelu (i time do prelaženja *k*, *g*, *h* u *c*, *z*, *s*).

Problematika oko južnoslavenskoga *t*, *d* + *ě* (ili *ě₂*, *i₂*), koje je u crnogorskim govorima dalo *će*, *đe*, samo je prividno i tek na prvi pogled nalik na onu o kojoj je malo prije bila riječ. Tu, u prvom redu, nije bilo prijelaznoga *v*/*f'*, što je po sebi značilo da je i cijeli proces morao biti ne samo jednostavniji i neposredniji nego da se i odvijao na drugom području s drugim tretmanom i s drugim predznacima. Ako se kod **sk*/**stf*, **kv*/**kf* radilo o velarima koji su occasionibus dandis prelazili u dentale, ovdje se radi o dentalima koji su preko plozivnih alofona prelazili u afrikate; ako su ondje asimilacije bile progresivne, ovdje je trebalo očekivati da će biti regresivne, tako da jat po sebi utjecati na suglasnike (na *t*, *d*) ispred sebe.

* Rad čuvenoga hrvatskoga jezikoslovca Josipa Hamma prilog je s naučnoga skupa *Crnogorski govori* koji je u organizaciji Crnogorske akademije nauka i umjetnosti održan u Titogradu 1984. godine (Josip Hamm, „Crnogorsko t, d + jat > ć, đ“, *Crnogorski govori (rezultati dosadašnjih ispitivanja i dalji rad na njihovom proučavanju)*, Titograd, 1984, str. 79–82). Priredio ga je i strukturi časopisa prilagodio Adnan Čirgić.

Tu su, međutim, mogle iskrsnuti – i iskršnjavalale su i iskršnjavaju – neke razlike u shvaćanjima (i prije i danas). Jedna je od glavnih, da *ě* nije bilo iskonsko *e* koje je tek poslije prelazilo u *ie* (pisali ga mi ovako ili kao *ěä*, *ěä* ili kako drugačije). Već je Križanić 1665. znao (v. Gram. Razd. 11) da je Konstantin Filozof (Ćiril) polazeći od grčkoga alfavita imao nepritika s bilježenjem slavenskoga fonema *e* koje bi bilo bez jotacijskih kinema,¹ a to se u još većoj mjeri odnosilo na *jat* koje je – možda i zbog toga – u glagoljici dobilo znak koji je bio nalik na (i izveden iz) uncijalnog A.

Što se crnogorskoga **tě*, **dě* > *će*, *đe* tiče, ja mislim da je tu na dioklijsko-zetskom području moglo dolaziti do sukobljavanja dviju tendencija, dviju smjerom i podrijetlom neovisnih, heterogenih artikulacija: zapadne suglasničke i istočne samoglasničke. One su tek zajedno dovodile do toga da je palatalni ploziv zajedno sa *ě* davao *će*, *đe* a ne **tje*, **dje* (**tje*, **dje*) kao drugdje na jekavskom području gdje toga ploziva nije bilo. Cio proces bi, prema tome, bio običan, fonetski i alofonski, s pojačanjima u prvom dijelu i u skladu s isofonskom linijom koja se preko Stare Crne Gore protezala do područja na kojem je plozivno (dorzalno) *t'*, *d'* bilo obična, u sistemu dobro motivirana, normalna pojava. Ovako bi se, uzgred govoreći, u malo riječi mogla predložiti i objasniti ova pojava koja crnogorskim govorima daje poseban značaj i posebnu draž.

S njom ne treba stavljati u isti red pojave *ćio*, *ćeti* za *htio*, *htjeti* (ekav. teo, teti) kod kojih kao punctum saliens ipak treba postavljati inicijalno *h* (s retard. indikacijama i poslije njegova gubljenja) koje je u reduktivnom procesu aficiralo okluzivno *t*. Ono prema tome ne stoji ni u kakvoj, najmanje distributivnoj ili njoj sličnoj komplementarnosti s obzirom na ranije spominjano i prikazano crnogorsko **tě*, **dě* > *će*, *đe*.

A propos „crnogorski“ kao termin u našoj dijalektologiji.

U *Pregledu srpskohrvatskih dijalekata* odobrenom kao stalni sveučilišni udžbenik za slušača Beogradskoga sveučilišta nema crnogorskih govora kao posebne dijalekatske grupe. Postoje šumadijski, šumadijsko-vojvođanski, vojvođanski i slavonski, no nema crnogorskih. Zašto? – Skiveni su pod nazivom „zetsko-južnosandžački“. Mislim da je diskriminacija koja bi prije pristajala predratnoj malograđanštini nego progresivnom društvu kojemu je jedan od važnih zadataka da realno gleda na činjenice i da stvari postavlja na prava mjesta. Zašto onda krparenje koje ničemu ne vodi? Tko još danas (i od onih koji su pušači, i od onih koji to nisu) misli na historijsku Zetu (kako se od XI vijeka počela zvati Dioklea-Duklja)? I ako se u nju u dijalektološkom priručniku uključuju južnosandžački govori, šta je onda sa srednjosandžač-

¹ Uzimljem ovdje kinem u značenju koje mu je dao Boudouin de Courtenay.

kima i sjevernosandžačkima? Kuda su oni uključeni, i zašto to i u nazivima nigdje ne dolazi do izražaja. Mislim da bi najpoštenije i najpravičnije bilo, da se i crnogorski govori zovu crnogorskim, a to što oni jednim dijelom prelaze u južni Sandžak, to ne znači ništa. Opća je značajka dijalekatskih pojava da se one kod nas ne drže, i da se ni u prošlosti nisu držale administrativnih granica, mada se uvijek negdje – na nekim područjima i unutar nekih granica – nalazila njihova jezgra oko koje su se kretala žarišta lokalnih govora. U slučaju oficijoznih „zetsko-južnosandžačkih“ govora takvo je središte, nema sumnje, bila Crna Gora, pa i u tom pogledu mislim da nema razloga da se njezini govori ne nazovu „crnogorskim“ (tim više što u njima ima osobina kojih nema – ili barem strukturalno i sistemski uzeto nema – u drugim susjednim ili udaljenijim govorima).

Treba se uopće kloniti naziva i termina koje ne razjašnjavaju nego zamagljuju. Ja takvim smatram i opći naziv „srpskohrvatski/hrvatskosrpski dijalekti“ u Fonološkim opisima za OLA u izdanju ANU BiH godine 1981. Jedno je književni jezik koji u sebi može sadržavati i dva i tri standarda (kao što je to u engleskom, francuskom, španjolskom, pa i njemačkom), a drugo su dijalekti kao matice koje utječu na oblikovanje, razvitak i diferencijacije svojih – ističem „svojih – standarda. Kod nas govoriti o čakavskih i kajkavskim govorima kao o dijalektima srpskoga jezika više je nego nenaučno, a isto bi tako nenaučno bilo govoriti o torlačkim i šopskim govorima kao o prijelaznim dijalektima hrvatskoga jezika. Osim toga – obično se, kao što rekoh: s pravom – govori o tome da se dijalekti i govori ne drže administrativnih granica, pa kako to onda da se obilježja i simboli u spomenutim Fonološkim opisima i prema Sloveniji i prema Makedoniji točno drže političko-administrativnih granica? Zar tu nema baš nikakvih prijelaznih govora? Ili, ako ih ima, zašto i oni nisu ušli u mreže punktova, kada je sa općelingvističkog stajališta poznato da su upravo ona područja najzanimljivija na kojima dolazi do sukobljavanja i pronicanja jednih tradicija i osobina u druge. Čemu onda dvostruke mjere i dvostruki kriteriji? – Dovoljno je vidjeti i ispitati, kako je OLA maćuhinski predstavljena Vojvodina.

Kao što se vidi, u južnoslavenskoj je dijalektologiji još dosta pitanja koja bi mogla i trebala da budu predmet ozbiljne i objektivne naučne diskusije.